JADIDÇILIK HARAKATIDA MA’RIFAT VA MILLIY TARAQQIYOT ĞOYALARINING ZAMONAVIY TA’LIMDAGI TALQINI

Rajapova Zumrad Azatovna,
Yangi asr universiteti magistranti
DOI: 10.67620/yoshlarvailm.0340047

Annotatsiya. Maqolada XIX asr oxiri - XX asr boşlarida Turkiston hududida şakllangan jadidçilik harakatining ma’rifatparvarlik ğoyalari, milliy taraqqiyot haqidagi qaraşlari hamda ularning zamonaviy ta’lim tizimidagi ahamiyati tahlil qilinadi. M. Behbudiy, A. Avloniy va A. Fitratning ilm-ma’rifat, ta’lim-tarbiya, milliy özlikni anglaş va jamiyatni isloh qilişga oid qaraşlariga alohida e’tibor qaratiladi. Şuningdek, jadidlarning yangi usul maktablarini taşkil etiş, öquv mazmunini yangilaş, darsliklar yaratiş va matbuot orqali ma’rifat tarqatiş faoliyati tarixiy nuqtayi nazardan yoritiladi. Jadidlar merosining bugungi ta’limda mustaqil fikrlaş, ma’naviy-axloqiy tarbiya va milliy qadriyatlarga hurmatni rivojlantiriş bilan boğliq jihatlari qiyosiy-tahliliy yondaşuv asosida körib çiqiladi.

Kalit sözlar: jadidçilik, ma’rifatparvarlik, milliy taraqqiyot, Turkiston, yangi usul maktablari, M. Behbudiy, A. Avloniy, A. Fitrat, ta’lim-tarbiya, milliy özlik, zamonaviy ta’lim.

Аннотация. В статье анализируются просветительские идеи джадидского движения, сформировавшегося на территории Туркестана в конце XIX - начале XX века, взгляды его представителей на национальное развитие, а также значение их наследия для современной системы образования. Особое внимание уделяется взглядам М. Бехбуди, А. Авлони и А. Фитрата на науку и просвещение, образование и воспитание, осознание национальной идентичности и реформирование общества. Кроме того, с исторической точки зрения освещается деятельность джадидов по созданию новометодных школ, обновлению содержания образования, разработке учебников и распространению просвещения посредством печати. На основе сравнительно-аналитического подхода рассматриваются аспекты наследия джадидов, связанные с развитием самостоятельного мышления, духовно-нравственного воспитания и уважения к национальным ценностям в современном образовании.

Ключевые слова: джадидизм, просветительство, национальное развитие, Туркестан, новометодные школы, М. Бехбуди, А. Авлони, А. Фитрат, образование и воспитание, национальная идентичность, современное образование.

Abstract. The article analyzes the educational and enlightenment ideas of the Jadid movement, which emerged in the territory of Turkestan in the late nineteenth and early twentieth centuries, its representatives’ views on national development, and the significance of their intellectual legacy for the modern education system. Particular attention is paid to the views of M. Behbudi, A. Avloni, and A. Fitrat on science and enlightenment, education and upbringing, national identity, and social reform. The article also provides a historical overview of the Jadids’ efforts to establish new-method schools, modernize educational content, develop textbooks, and disseminate

enlightenment through the press. Using a comparative and analytical approach, it examines aspects of the Jadid legacy relevant to fostering independent thinking, spiritual and moral education, and respect for national values in contemporary education.

Keywords: Jadid movement, enlightenment, national development, Turkestan, new-method schools, M. Behbudi, A. Avloni, A. Fitrat, education and upbringing, national identity, modern education.

Kiriş

Jadidçilik merosini zamonaviy ta'lim nuqtai nazaridan örganiş Özbekiston Respublikasida ta'lim oliş huquqi, yoşlarning intellektual va ma'naviy rivojlanişini qöllab-quvvatlaş hamda tarixiy-madaniy merosni asrab-avaylaşga doir huquqiy asoslar bilan hamohangdir. Özbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50-moddasida har kimning ta'lim oliş huquqi kafolatlangan, davlatning uzluksiz ta'lim tizimini rivojlantirişga doir vazifalari belgilangan. Uşbu konstitutsiyaviy qoida jadidlarning ilm-ma'rifatni jamiyat taraqqiyotining muhim şarti sifatida talqin etgan qaraşlarini bugungi ta'lim maqsadlari bilan qiyosiy örganiş uçun huquqiy asos bölib xizmat qiladi.

Şuningdek, Özbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrdagi ÖRQ-637-son "Ta'lim töğrisida"gi Qonuni ta'lim sohasidagi munosabatlarni tartibga soladi. Qonun doirasida ta'lim tizimining huquqiy asoslarini hisobga oliş jadidlarning ta'limni yangilaşga oid ğoyalarini zamonaviy ta'lim jarayonlari bilan boğliq holda tahlil qiliş imkonini beradi. Bundan taşqari, Özbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 30-maydagi PQ-201-son "Jadidlar merosi davlat muzeyini taşkil etiş töğrisida"gi qarorida jadidçilik harakatiga oid tarixiy manbalarni töplaş, saqlaş, örganiş va ma'rifatparvarlarning tarixiy ahamiyatini, ayniqsa, yoşlar orasida tarğib etiş vazifalari belgilangan.

Adabiyotlar tahlili

XIX asr oxiri - XX asr boşlarida Turkistonda yuzaga kelgan jadidçilik harakati musulmon jamiyatining ta'limiy, madaniy va ijtimoiy hayotini yangilaşga qaratilgan islohotçilik yönalişi sifatida şakllandi. Harakatning vujudga kelişini faqat maktab ta'limidagi özgarişlar bilan izohlaş yetarli emas. Uning rivojlanişiga mintaqadagi siyosiy şaroit, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, musulmon dunyosidagi islohotçilik qaraşlari va yangi axborot manbalarining tarqalişi ham ta'sir körsatdi. Tarixçi Adeeb Khalidning jadidçilikka oid tadqiqotlari ham uşbu harakatni musulmon jamiyatidagi madaniy yangilaniş va ijtimoiy özgarişlar bilan boğliq holda örganiş zarurligini körsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi

"Jadidçilik" atamasi yangi usulga asoslangan ta'lim ğoyasi bilan boğliq bölsa-da, harakatning maqsadlari asta-sekin kengayib bordi. Jadid ma'rifatparvarlari savod örgatiş usullarini takomillaştiriş, öquvçilarga tuşunarli tilda bilim beriş, diniy bilimlar bilan bir qatorda tarix, geografiya va boşqa fanlarni öqitiş, darsliklar yaratiş hamda matbuot orqali jamoatçilik fikrini şakllantirişga intildilar. Şu tariqa ta'lim jamiyatni yangilaşning muhim vositasi sifatida qaraldi.

Jadidlarning ta'limga munosabatidagi muhim jihat bilimni şunçaki yod oliş bilan

çeklamaslikka intilişida namoyon böladi. Yangi usul maktablarida öqitiş mazmuni va metodlarini özgartiriş, öquv materiallarini tizimli bayon etiş hamda bolalarning öqiş-yoziş könikmalarini samaraliroq şakllantirişga e'tibor qaratildi. Bunda an'anaviy diniy ta'lim butunlay inkor etilmagan, aksinça, diniy bilimlarni tuşunarli tarzda örgatiş bilan birga boşqa fanlarni ham ta'lim jarayoniga kiritiş közda tutilgan. Demak, jadidçilikdagi yangilanişni eski ta'limni töliq rad etiş emas, balki uning mazmuni va öqitiş usullarini qayta körib çiqiş harakati sifatida baholaş asosliroq. Yangi usul maktablarining taşkil etilişi bilan öquv adabiyotlariga bölgan ehtiyoj ham ortdi. Jadid ziyolilari darslik va öquv qöllanmalarini yaratiş, ona tilida ta'lim beriş, gazeta-jurnallar çiqariş orqali bilimlarni kengroq ommaga yetkazişga harakat qildilar. Bu faoliyat ta'lim muassasasi bilan çeklanmagan ma'rifiy muhitning şakllanişiga xizmat qildi. Maktab, matbuot, adabiyot va teatr özaro boğliq holda jamiyatdagi muammolarni yoritiş hamda aholining ijtimoiy fikrini rivojlantiriş vositalariga aylandi.

1-rasm. *Turkistonda yangi usul maktablari faoliyatiga oid tarixiy tasvir*

Şu nuqtai nazardan, jadidçilikning tarixiy ahamiyati ta'lim tizimiga kiritilgan alohida yangiliklardangina iborat emas. Uning muhim xususiyati bilim olişni jamiyatning kelajagi, insonning kamoloti va milliy taraqqiyot bilan boğlab talqin etganidadir. Mazkur qaraşlar harakatning yetakçi vakillari - M. Behbudiy, A. Avloniy va A. Fitratning pedagogik, adabiy hamda publitsistik merosida turli şakllarda namoyon böladi.

Jadidçilik harakatining ma'rifiy mazmunini çuqur anglaş uçun uning yetakçi vakillari qaraşlarini özaro boğliq, biroq özига xos jihatlarini saqlagan holda tahlil qiliş lozim. M. Behbudiy, A. Avloniy va A. Fitrat ta'lim, tarbiya, axloq, milliy özlik va jamiyatni isloh qiliş masalalariga murojaat etgan bölsalar-da, ularning asarlarida uşbu masalalarning yoritilişi turli yönalişlarda namoyon böladi. Ularning merosini bir xil qaraşlar yiğindisi sifatida emas, balki umumiy ma'rifatparvarlik maqsadi doirasida rivojlangan fikriy yondaşuvlar sifatida örganiş muhim.

M. Behbudiy faoliyatida ta'limni isloh qiliş va jamiyatning zamonaviy bilimlarga bölgan ehtiyojini anglaş masalasi alohida örin tutadi. U yangi usul maktablarini taşkil etiş, öquv adabiyotlarini yaratiş va matbuot orqali ma'rifat tarqatiş bilan şuğullangan. M. Behbudiy faoliyatining ahamiyati ta'limni nazariy jihatdan tarğib etiş bilangina

çeklanmay, uni amaliy taşkil etişga qaratilgan sa'y-harakatlarida ham körinadi. Uning qaraşlarida maktab jamiyatning intellektual salohiyatini oşiriş va yoş avlodni hayot talablariga tayyorlaş bilan boğliq muhim ijtimoiy institut sifatida namoyon böladi. M. Behbudiy merosini zamonaviy ta'lim bilan qiyoslaganda, öquv mazmunini davr ehtiyojlariga muvofiq yangilaş, fanlarni özaro uyğunlaştiriş va bilimlarni amaliy hayot bilan boğlaş masalalariga e'tibor qaratiş mumkin. Biroq bu öxşaşlikni bugungi pedagogik tuşunçalarni tarixiy şaxs qaraşlariga töliq tatbiq etiş orqali emas, balki uning ma'rifiy faoliyatida kuzatiladigan aniq yönalişlarni tahlil qiliş orqali asoslaş lozim.

A. Avloniy merosida ta'lim va tarbiyaning özaro uzviyligi, ayniqsa, axloqiy kamolot masalasi muhim örin egallaydi. Uning "Turkiy guliston yoxud axloq" asari şaxsning xulq-atvori, fazilatlari va jamiyat oldidagi mas'uliyati masalalarini yorituvçi muhim ma'rifiy manbadir. A. Avloniy pedagogik faoliyat bilan bir qatorda, darsliklar yaratiş va yangi usul maktablarini rivojlantirişga ham hissa qöşgan. Şu sababli uning merosini faqat axloqiy pand-nasihatlar majmui sifatida emas, balki ta'lim-tarbiya mazmunini şakllantirişga qaratilgan pedagogik qaraşlar tizimi sifatida tahlil qiliş mumkin. Avloniy qaraşlarining zamonaviy ta'lim uçun ahamiyati bilim beriş jarayonida şaxsning axloqiy rivojlanişini ham hisobga oliş zarurati bilan belgilanadi. Öquvçining bilim darajasi bilan bir qatorda, uning xatti-harakati, boşqalarga munosabati va ijtimoiy mas'uliyatini rivojlantiriş tarbiyaviy faoliyatning muhim tarkibiy qismidir. Bunda A. Avloniy merosidan foydalaniş tarixiy matndagi tuşunçalarni bugungi mezonlarga şunçaki tenglaştirişni emas, balki asarda ilgari surilgan axloqiy masalalarni zamonaviy pedagogik maqsadlar bilan qiyosiy tahlil qilişni talab etadi.

A. Fitrat qaraşlarida esa ma'rifiy yangilaniş, oilaviy tarbiya va jamiyat hayotini isloh qiliş masalalari özaro aloqador holda namoyon böladi. Uning adabiy, publitsistik va ijtimoiy qaraşlari jadidçilikning ta'lim doirasidan kengroq mazmunga ega bölganini körsatadi. A. Fitrat faoliyati yangi usul maktablarini qöllab-quvvatlaş, matbuot va adabiyot vositasida jamoatçilik fikriga ta'sir körsatiş hamda jamiyatdagi muammolarni muhokama qiliş bilan boğliq bölgan.

A. Fitratning "Oila" asari oiladagi munosabatlar va tarbiya masalalarini örganişda muhim manbalardan biri hisoblanadi. Uning mazmunini tahlil qiliş oilani şaxs kamolotiga ta'sir körsatuvçi ijtimoiy muhit sifatida körib çiqiş imkonini beradi. Bu yondaşuv zamonaviy ta'limdagi oila, ta'lim muassasasi va jamiyat hamkorligi masalalari bilan qiyoslaş uçun asos yaratadi. Biroq Fitratning muayyan fikrlarini ilmiy matnda keltirişda asarning aniq naşri va tegişli sahifasiga murojaat qiliş zarur.

Uç ma'rifatparvar merosini qiyosiy örganiş ularning faoliyatida umumiy maqsad - jamiyatni ilm-ma'rifat orqali rivojlantirişga intiliş mavjudligini körsatadi. Şu bilan birga, M. Behbudiy faoliyatida ta'limni taşkiliy jihatdan yangilaş va ma'rifiy faoliyatni kengaytiriş, A. Avloniy qaraşlarida axloqiy tarbiya, A. Fitrat merosida esa oila, jamiyat va ma'naviy yangilaniş masalalari tahlil uçun alohida yönalişlarni taşkil etadi. Uşbu farqlar jadidçilikni yagona, bir xil qaraşlarga asoslangan oqim sifatida emas, balki umumiy taraqqiyot maqsadi atrofida şakllangan köp qirrali ma'rifiy harakat sifatida tuşunişga yordam beradi.

***2-rasm**. XX asr boşlarida Turkiston hududidagi tarixiy muhit*

Jadidçilik merosining zamonaviy ta'limdagi ahamiyati Jadidçilik merosini zamonaviy ta'lim jarayoni bilan boğlaşda tarixiy tajriba va bugungi pedagogik vazifalar örtasidagi mazmuniy aloqalarni aniqlaş muhimdir. Bunday tahlilning asosiy mezoni tarixiy qaraşlarning zamonaviy ta'limda aynan takrorlanişi emas, balki ularning qanday tarbiyaviy va ma'rifiy xulosalar çiqarişga imkon berişidir. Jadidlarning maktab, darslik, matbuot va adabiyot orqali bilim tarqatişga intilişi ta'lim mazmuni bilan jamiyat ehtiyojlari örtasidagi aloqani örganiş uçun tarixiy asos bölib xizmat qiladi.

Birinçidan, jadidlarning ma'rifatga bergan ahamiyati öquvçilarda bilim olişga ongli munosabatni şakllantiriş masalasi bilan boğliq. Ta'limning vazifasi faqat tayyor ma'lumotlarni özlaştirişdan iborat bölmay, olingan bilimlarni anglaş, ularni turli vaziyatlarda qöllaş va mustaqil xulosa çiqariş qobiliyatini rivojlantirişni ham qamrab oladi. Jadidlarning ta'limni yangilaşga qaratilgan sa'y-harakatlari uşbu masalani tarixiy nuqtai nazardan yoritişga imkon beradi. Bunda zamonaviy pedagogik usullarni jadidlar bevosita işlab çiqqan deb körsatişdan saqlaniş, tarixiy tajriba bilan bugungi metodik yondaşuvlarni farqlaş lozim.Ikkinçidan, jadidlar faoliyatida ona tilidagi darsliklar va matbuotga e'tibor berilişi bilimlarni keng jamoatçilikka yetkaziş masalasining muhimligini körsatadi. Hozirgi ta'limda ham öquv materiallarining tuşunarli bayon qilinişi, öquvçilarning yoş xususiyatlariga mosligi va mazmunan izçil taşkil etilişi ta'lim samaradorligiga ta'sir etuvçi omillar hisoblanadi. Tarixiy merosni örganiş uşbu masalalarning Turkiston ma'rifatparvarlari faoliyatida ham muhim örin tutganini körsatadi.

Uçinçidan, A. Avloniy va A. Fitrat merosida yoritilgan tarbiya, axloq va oila bilan boğliq masalalar ta'limning ma'naviy-axloqiy yönalişini tahlil qiliş uçun ahamiyatlidir. Şaxsning rivojlanişi faqat maktabdagi maşğulotlar bilan çeklanmaydi; oiladagi munosabatlar, ijtimoiy muhit va madaniy qadriyatlar ham uning qaraşlariga ta'sir körsatadi. Şu sababli jadidlar merosini öqitişda tarixiy matnlarni muhokama qiliş, ulardagi tarbiyaviy masalalarni tahlil etiş va öquvçilarni asoslangan fikr bildirişga yönaltiriş mumkin. Bunda asarlardagi fikrlarni tayyor xulosa sifatida qabul qildirişdan köra, ularning tarixiy şaroitini anglaş va mazmunini dalillar asosida izohlaşga ustuvorlik beriş maqsadga muvofiq.Jadidlar merosining zamonaviy ta'limdagi yana bir muhim jihati - tarixiy xotira va milliy özlikni anglaş masalasidir. Jadidçilik faoliyatini örganiş orqali öquvçilar Turkistonning ma'rifiy taraqqiyotiga hissa qöşgan ziyolilar, ularning

ta’limiy taşabbuslari va ijtimoiy qaraşlari haqida bilimga ega böladilar. Bunday bilimlar tarixiy jarayonlarni şaxslar faoliyati, ijtimoiy şaroit va ma’rifiy ğoyalar bilan boğliq holda anglaşga yordam beradi. Şu bilan birga, milliy merosni örganiş boşqa xalqlarning tajribasi va madaniy taraqqiyotini inkor etiş hisobiga emas, balki tarixiy voqelikni xolis anglaş asosida olib borilişi kerak.Jadidlar merosini ta’lim jarayoniga kiritişda birlamçi manbalardan foydalaniş alohida ahamiyatga ega. M. Behbudiy, A. Avloniy va A. Fitrat asarlaridan parçalar tanlaş, ularning mazmunini tarixiy şaroit bilan boğliq holda şarhlaş, turli qaraşlarni qiyoslaş va manba asosida xulosa çiqariş öquvçilarning tahliliy faoliyatini qöllab-quvvatlaydi. Bunday işlar tarixiy bilimlarni özlaştiriş bilan birga, matn bilan işlaş, dalilni fikrdan farqlaş va öz nuqtai nazarini asoslaş könikmalarini ham rivojlantirişga xizmat qilişi mumkin.

Umuman olganda, jadidçilik merosining zamonaviy ta’limdagi ahamiyati uç asosiy yönalişda namoyon böladi: ta’limni jamiyat taraqqiyoti bilan boğliq holda anglaş, şaxsning ma’naviy-axloqiy kamolotiga e’tibor qaratiş va tarixiy-madaniy merosni manbalar asosida örganiş. Bu yönalişlar jadidlar faoliyatini bugungi ta’lim bilan mazmunan boğlaş imkonini beradi, biroq ularning tarixiy öziga xosligini saqlagan holda tahlil qilinişi zarur.

Xulosa

Jadidçilik harakatining ma’rifiy merosini örganiş Turkiston tarixida ta’lim, tarbiya va milliy taraqqiyot masalalari özaro uzviy boğliq holda rivojlanganini körsatadi. XIX asr oxiri - XX asr boşlarida jadid ma’rifatparvarlari ta’lim mazmunini yangilaş, yangi usul maktablarini taşkil etiş, öquv adabiyotlarini yaratiş va matbuot orqali bilimlarni keng tarqatişga intildilar. Ularning faoliyati ma’rifatni şaxs kamoloti va jamiyat rivojlanişining muhim omili sifatida anglaş bilan tavsiflanadi.

M. Behbudiy, A. Avloniy va A. Fitrat merosining tahlili jadidçilik harakati doirasida ta’limni isloh qiliş, axloqiy tarbiya va ijtimoiy yangilaniş masalalari turli yönalişlarda yoritilganini körsatdi. Behbudiy faoliyatida ma’rifiy taşabbuslarni amaliyotga tatbiq etiş, A. Avloniy qaraşlarida axloqiy kamolot va tarbiya, A. Fitrat merosida esa oila hamda jamiyatni isloh qiliş masalalari alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur farqlar harakatning mazmunan keng va köp qirrali bölganini anglaşga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Özbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023.
2. Özbekiston Respublikasining “Ta’lim töğrisida”gi qonuni. 2020.
3. Özbekiston Respublikasi Prezidentining “Jadidlar merosi davlat muzeyini taşkil etiş töğrisida”gi qarori. 2024.
4. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. Toşkent: Zabarjad Media, 2023.
5. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. Toşkent: Ma’naviyat, 1997.
6. Fitrat A. Oila yoki oila boşqariş tartiblari. Toşkent: Ma’naviyat, 2000.
7. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: University of California Press, 1998.
8. Qosimov B. Maslakdoşlar. Behbudiy, Ajziy, Fitrat. Toşkent: Şarq, 1994.
9. Qosimov B. Milliy uyğoniş. Toşkent, 2002.
10. Boltaboyev H. Fitrat va jadidçilik. Toşkent: Özbekiston Milliy kutubxonasi naşriyoti, 2007.